

Magdalena Górecka

Narodowe "imaginarium" : Historie alternatywne jako obszar artykułowania pamięci kulturowej : szkic metodologiczny

---

Acta Humana nr 5, 37-49

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mgr Magdalena Górecka

UMCS Lublin

e-mail: magda_goreck@wp.pl

Narodowe *imaginarium*. Historie alternatywne jako obszar artykułowania pamięci kulturowej (szkic metodologiczny)

Powieści spod znaku historii alternatywnej stanowią istotne zjawisko polskiej literatury popularnej ostatniego dwudziestolecia. Diagnoza ta obliguje do podjęcia prób rekonstrukcji poetyki gatunku oraz dokonania pierwszych syntez uwzględniających kulturowo-społeczną kontekstualizację utworów. U podstaw zaproponowanej przeze mnie perspektywy badawczej tkwi przekonanie o rozchodzeniu się definicji preskryptywnej i deskryptywnej gatunku. W założeniu historia alternatywna obiera za cel refleksję nad mechanizmami dziejów, jest fabularną realizacją myśli kontrfaktycznej, która od zawsze towarzyszy historiografii. Będąc swego rodzaju ekwiwalentem eksperymentu naukowego, ma pogłębiać naszą wiedzę o przeszłości¹. Jednak praktyka badawcza wyraźnie wskazuje, iż są to w dużej mierze narracje tożsamościowe, zdeterminowane ideologicznie i nacechowane prezentyzmem. Nie tylko eksplorują przeszłość, ale także wskazują na teraźniejsze sposoby jej konceptualizacji, ujawniając tym samym mechanizmy pamięci kulturowej. W tej sytuacji rekonstrukcja poetyki historii alternatywnych musi zostać podporządkowana identyfikacji paradygmatów memorialnych. Celem niniejszego artykułu będzie zarysowanie metody badania historii alternatywnych opartej na kategorii pamięci kulturowej.

---

¹ Zob. A. Demandt, *Historia niebyła*, przeł. M. Skalska, Warszawa 1999; N. Ferguson, *Virtual History: Towards a 'Chaotic' Theory of the Past*, [w:] *Virtual History*, ed. N. Ferguson, London 2011.

Pamięć kulturowa. *Memory studies* a literatura

Bez wątpienia pojęcie pamięci kulturowej ma charakter metaforyczny. W odróżnieniu od pamięci jako dyspozycji człowieka do zachowywania w świadomości zdobytych doświadczeń, pamięć kulturowa odnosi się do pewnego zespołu przeświadczeń na temat przeszłych zdarzeń i zjawisk, znajdujących się poza zasięgiem bezpośredniego poznania. Pamięć kulturowa, będąc „zapośredniczoną” przez teksty kultury, stanowi więc w istocie iluzję pamiętania:

Oczywiście tego, co zdarzyło się przed stuleciem, ludzie nie „pamiętają” tak, jak pamiętają to, co zdarzyło się w ich życiu przed kilku laty czy przed kilkoma dniami. Oni o tym skądś „wiedzą”. Jednakże, ponieważ wiedza ta odnosi się do przeszłości, o której zwykle informuje nas nasza pamięć, usprawiedliwione i użyteczne jest określanie jej mianem „pamięci”, aczkolwiek określenie to ma w znacznej mierze sens metaforyczny².

Innymi słowy, koncept „pamiętania” (jako procesu kognitywnego zachodzącego w umyśle ludzkim) zostaje metaforycznie przeniesiony na poziom kultury, gdzie odnosi się do porządku symbolicznego³.

Kulturowe teorie pamięci rozwijają się najpełniej w latach 90. XX wieku. Wówczas powstają prace, takie jak *Pamięć kulturowa* Jana Assmanna (1992)⁴ i *Przestrzenie pamięci* Aleidy Assmann (1999)⁵ oraz zapoczątkowane jeszcze w latach 80. dzieło Pierre’a Nory *Miejsca pamięci* (1985-1992)⁶. Jednak źródła współczesnych teorii tkwią w koncepcjach o wiele starszych. Jak przekonuje Jan Assmann, „W trzeciej dekadzie tego wieku [XX wieku – przyp. M.G.] socjolog Maurice Halbwachs i historyk sztuki Aby Warburg niezależnie rozwinęli dwie teorie «zbiorowej» lub «społecznej pamięci»”, dokonując „przesunięcia dyskursu o wiedzy zbiorowej z ramy biologicznej do kulturowej”⁷. Tematyzacja związków między pamięcią i grupą u Halbwachsa (pamięć zbiorowa, społeczne ramy pamięci⁸) oraz między pamięcią i językiem form kulturowych u Warburga (pamięć

² B. Szacka, *O pamięci społecznej*, „Znak” 1995, nr 5, s. 68.

³ Zob. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. A. Erll, A. Nunning, Berlin – New York 2008, s. 4–5.

⁴ J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, Warszawa 2008.

⁵ A. Assmann, *Erinnerungsraume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedachtnisses*, Munchen 1999.

⁶ *Les lieux de memoire*, ed. P. Nora, Paris 1984–1992.

⁷ J. Assmann, *Collective Memory and Cultural Identity*, transl. J. Czaplicka, “New German Critique” 1995, No. 65, s. 125.

⁸ M. Halbwachs, *La memoire collective*, Paris 1950; idem, *Społeczne ramy pamięci*, przeł. M. Król, Warszawa 2008.

ikoniczna⁹) staje się podstawą późniejszej koncepcji Jana Assmanna. W obrębie pamięci zbiorowej badacz wyróżnia pamięć komunikatywną i pamięć kulturową. Pamięć komunikatywna dotyczy bezpośredniego horyzontu doświadczenia, obejmuje wspomnienia dotyczące najbliższej przeszłości, które człowiek dzieli ze swymi współczesnymi:

Grupa społeczna zyskuje ją w procesie historycznym; pamięć ta powstaje w czasie i przemija wraz z nim, a dokładniej rzecz biorąc – wraz z członkami grupy, czyli nosicielami pamięci. Kiedy ci, którzy ją ucieleśniają, wymrą, ustępuje ona miejsca nowej pamięci¹⁰.

Przejście ze sfery codziennej komunikacji do obszaru zobiektywizowanej kultury doprowadza nas do pojęcia pamięci kulturowej:

Pamięć kulturowa zorientowana jest na utrwalone punkty w przeszłości. Także ona nie potrafi przechować przeszłości jako takiej. Przemienia ją więc w symboliczne figury, na których się wspiera. [...] Także mity są figurami pamięci: różnica między mitem a historią zostaje w pamięci kulturowej zawieszona. Dla niej nie liczą się fakty, lecz tylko historia zapamiętana. Można by powiedzieć, że pamięć kulturowa transformuje historię faktyczną w zapamiętaną, a tym samym w mit¹¹.

Koncept pamięci kulturowej mieści w sobie przekonanie, iż ogół tekstów, obrazów, rytuałów, „kultywowany” przez dane społeczeństwo w danej epoce, służy stabilizowaniu i przekazywaniu wizerunku tego społeczeństwa. Szczegółowe mechanizmy pamięci kulturowej są odmienne w różnych społecznościach i epokach. Poprzez swoje kulturowe dziedzictwo społeczeństwo staje się dostrzegalne dla siebie i innych. To, jaka przeszłość i które wartości są najbardziej widoczne w tym dziedzictwie, mówi nam wiele o układzie i tendencjach danej zbiorowości¹².

Twórcy antologii *Cultural Memory Studies*, wydanej w 2008 roku, definiują pamięć kulturową jako „wzajemne oddziaływanie teraźniejszości i przeszłości

---

⁹ Aby Warburg zakładał istnienie europejskiej pamięci zakorzenionej w obrazie. W projekcie *Mnemosyne* próbował zrekonstruować pamięć obrazową zachodniej cywilizacji, biorąc pod uwagę nie tylko dzieła sztuki wysokiej, ale także pocztówki, znaczki, kostiumy, zwyczaje, itp. Przypisywał obiektywizacji kultury rodzaj „pamięciowej energii”: w kulturowej formacji doświadczenie zbiorowe krystalizuje się i może stać się dostępne ponownie nawet po upływie tysięcy lat. Według Assmanna zawdzięczamy Warburgowi skierowanie uwagi na moc kulturowej obiektywizacji w stabilizowaniu pamięci kulturowej. Zob. J. Assmann, *Collective Memory...*, op. cit., s. 129.

¹⁰ Idem, *Kultura pamięci*, przeł. A. Kryczyńsk-Pham, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 82.

¹¹ Ibidem, s. 84.

¹² Idem, *Collective Memory...*, op. cit., s. 133.

w społeczno-kulturowych kontekstach”¹³. Według Astrid Erll obiektem badań *cultural memory studies* powinny być nie tylko intencjonalne sposoby nadawania znaczeń przeszłości, ale również te nieuświadomione i implikowane¹⁴.

Na gruncie teorii Pierre’a Nory pamięć kulturowa byłaby obiektem badania „historii drugiego stopnia” (*histoire au second degré*), traktującej o funkcjonowaniu danego fenomenu historycznego w świadomości zbiorowej (w odróżnieniu od „historii pierwszego stopnia”, rekonstruującej wydarzenia)¹⁵. Francuski historyk w monumentalnym dziele *Les lieux de mémoire* odtwarza symboliczną topografię swojego kraju, rozumianą jako inwentarz narodowej spuścizny memorialnej¹⁶. Przy czym pojęcie *lieux de mémoire* nie odnosi się tu wyłącznie do kategorii przestrzennych i topograficznie definiowalnych miejsc, ale ma (znów) charakter metaforyczny. „Miejsca pamięci” oznaczają wszelkie formy materializacji pamięci, naznaczone symbolicznie obiekty: „archiwa i zarazem trójkolorowy sztandar, biblioteki, słowniki, muzea i pamiątki, uroczystości, Panteon, Łuk Triumfalny, *Dictionnaire Larousse* oraz «ścianę komunardów» [...]”¹⁷.

Metaforyczny wymiar „miejsc pamięci” definiują Hagen Schulze i Etienne Francois, wskazując, iż:

[...] mogą mieć charakter zarówno materialny, jak też niematerialny; należą do nich i realne, i mityczne postacie i zdarzenia, budynki i pomniki, instytucje i pojęcia, książki i dzieła sztuki – posługując się językiem współczesnym, można by mówić o „ikonach”. [...] „Miejsce” rozumiemy więc jako metaforę, jako topos w dosłownym znaczeniu tego słowa. [...] Chodzi o długotrwałe, konstytutywne dla wielu pokoleń punkty krystalizacyjne pamięci zbiorowej i tożsamości, które stanowią część społecznych, kulturowych i politycznych zwyczajów, zmieniają się w zależności od tego, jak zmienia się ich postrzeganie, przyswajanie, używanie i transponowanie¹⁸.

Koncepcję *lieux de mémoire* pojmowanych w kategoriach toposów, motywów pamięci zbiorowo-kulturowej konstytuujących tożsamość, rozwijają twórcy projektu „Polsko-niemieckie miejsca pamięci”. W tomie *Paralele*, obliczonym na zestawienia analogicznych motywów pamięci kulturowej Niemców i Polaków, autorzy biorą pod uwagę „zarówno realno-historyczne, jak też wyimaginowane

¹³ *Cultural Memory Studies...*, op. cit., s. 2.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ M. Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa...*, op. cit., s. 20.

¹⁶ *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 3: *Paralele*, red. R. Traba, H.H. Hahn, Warszawa 2012, s. 9.

¹⁷ P. Nora, *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, „Tytuł roboczy: Archiwum”, nr 2, s. 6.

¹⁸ *Deutsche Erinnerungsorte*, red. E. Francois, H. Schulze, t. 1, Munchen 2001, s. 924, cyt. za: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, op. cit., s. 10.

fenomeny historyczne: zdarzenia i miejsca topograficzne, (wyobrażone i rzeczywiste) postaci, artefakty, symbole¹⁹.

W niniejszym artykule interesować nas będzie znaczenie kategorii pamięci kulturowej dla badań literackich. Stanowiłaby ona tutaj „kategorię poznawczą i interpretacyjną, pozwalającą na nowe odczytania tekstów kultury”²⁰, pomagającą rozpoznać formy i funkcje literackich eksploracji przeszłości. Literatura stanowi medium magazynujące i cyrkulacyjne pamięci kulturowej, a także medium „refleksji nad pamięcią (modelami p a m i ę c i), ponieważ przedstawia procesy i problemy kultury pamięci”²¹. Na gruncie połączenia *memory studies* i literaturoznawstwa powstaje pojęcie „retoryki pamięci zbiorowej” – zespołu form i działań w obrębie tekstu literackiego, które powodują jego aktualizację w świadomości czytelnika jako tekstu zbiorowego²². Astrid Erll pisze:

Formy literackie oraz kulturowo-pamięciowe konteksty należy rozpatrywać wspólnie. Przekaz narracyjny, przedstawienie czasu czy intertekstualności odnoszą się do rzeczywistości pamięci zbiorowej, gdy są odczytywane jako teksty zbiorowe. Z tego powodu retoryka pamięci zbiorowej to zarówno zjawisko o charakterze narracyjno-fikcyjnym, jak i sposób wyrazu historycznych kultur pamięci²³.

Według Brigit Neumann, literatura, będąc konstruktywną formą egzegezy świata, tworzy własne „światy pamięci”, niezależne, skondensowane modele pamięci i tożsamości²⁴ (należy pamiętać o nierozłącznej relacji pamięci i tożsamości zbiorowej, w tym narodowej). Zatem analiza tekstów literackich dostarcza wiedzy na temat obowiązujących w kulturze koncepcji memorialnych: „[...] badanie fikcyjnych reprezentacji pamięci i tożsamości obiecuje wgląd w dominujące w kulturze koncepcje pamięci i tożsamości, w stereotypowe wyobrażenia o tym, co własne i obce; a także w to, co godne pamiętania, jak również w to, co nieusankcjonowane”²⁵. Przy czym strategie czy techniki narracyjne są reprezentatywne dla określonego momentu w procesie historycznoliterackim – oferują „specyficzne dla danej epoki wzorce nadawania znaczeń”²⁶.

¹⁹ *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, op. cit., s. 11.

²⁰ M. Saryusz-Wolska, op. cit., s. 18.

²¹ A. Erll, *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, przeł. M. Saryusz-Wolska, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa...*, op. cit., s. 239.

²² *Ibidem*, s. 241.

²³ *Ibidem*, s. 246.

²⁴ B. Neumann, *Literatura, pamięć, tożsamość*, przeł. A. Pelka, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa...*, op. cit., s. 271.

²⁵ *Ibidem*, s. 272.

²⁶ *Ibidem*, s. 271.

Historie alternatywne jako dokument pamięci

Pomysł interpretowania historii alternatywnych w ramach problematyki pamięci kulturowej jest dosyć nowy i wydaje się istotnym przełomem w badaniu tego gatunku. Optyka *memory studies* wprowadza ożywczy powiew do refleksji nad literaturą konfraktyczną, ponieważ stanowi pierwszą próbę jej poważnego sproblematyzowania.

Gavriel Rosenfeld, pionier takiego podejścia do allohistorii, pisze: „[...] historie alternatywne nadają się do badania jako dokumentu pamięci z tego samego powodu, dla którego historycy odrzucają je jako bezużyteczne w badaniu historii – ich fundamentalnej subiektywności”²⁷. Subiektywizm i prezentyzm – dwa podstawowe grzechy względem prawdy historycznej – są dowodem na podobieństwo mechanizmów konceptualizacji przeszłości w pamięci i historiach alternatywnych:

Spekulatywny ogląd przeszłości napędzany jest w większości tymi samymi siłami psychologicznymi, które determinują kształt przeszłości we wspomnieniach. Upředzenia, lęki, pragnienia, chęć uniknięcia winy, szukanie usprawiedliwienia – te i inne pokrewne uczucia, wszystkie wpływają na sposoby, w jakie historie alternatywne przedstawiają przeszłość, która mogła być, tak samo jak wpływają na sposoby pamiętania przeszłości, która była „naprawdę”²⁸.

Przewodnią tezę wyводу Rosenfelda jest przekonanie, że historie alternatywne są zjawiskiem o unikalnej zdolności do spostrzegania dynamiki pamięci²⁹. W pracy *The World Hitler Never Made: Alternate History and The Memory of Nazism* historyk poddał analizie około sto różnych realizacji gatunku (głównie powieści amerykańskich, brytyjskich i niemieckich), powstałych na przestrzeni kilku dekad, traktując je jak papierek lakmusowy przemian pamięci o nazizmie w świadomości zachodniej. Narzucające się spostrzeżenia każą mu wpisać owe przemiany w trend normalizacji pamięci o nazizmie, przejawiający się odejściem od surowego moralizmu na rzecz estetyzacji, uniwersalizacji i relatywizacji zjawiska. Widać to wyraźnie na przykładach najpopularniejszych motywów historii alternatywnych traktujących o nazizmie, takich jak: zwycięstwo Rzeszy w II wojnie światowej, przetrwanie Hitlera i jego ucieczka z Europy, świat bez Hitlera oraz alternatywny Holokaust. Rozwinięcie formuły „co by było, gdyby...” ma w tym przypadku różne wersje i różne nacechowanie w zależności od czasu i miejsca powstawania utworów. Innymi słowy, poszczególne rozwiązania fabularne i wymowy ideowe powieści determinuje bieżąca problematyka.

---

²⁷ G. Rosenfeld, *The World Hitler Never Made. Alternate History and The Memory of Nazism*, New York 2005, s. 12.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, s. 4.

Analogiczne tezy forsuje Guido Schenkel w pracy *Alternate History – Alternate Memory: Counterfactual Literature in The Context of German Normalization*³⁰. Badacz uważa, że nie należy traktować historii alternatywnych jedynie w kategoriach gatunku literatury popularnej. Według niego stanowią one przede wszystkim barometr zmian w szerokiej perspektywie społeczno-politycznej. Są to narracje prezentujące unikalną możliwość dostępu do historycznych tematów, utwory, które mogą być odczytane zarówno jako reprezentacje, jak i interwencje w dyskursy pamięci zbiorowej³¹. W literaturze niemieckiej historie alternatywne funkcjonują na zasadzie „pamięci alternatywnej”, zastępując pamięć prawdziwych wydarzeń fantazjami, które lepiej pełnią funkcję narracji usprawiedliwiających dla niemieckiego społeczeństwa. Pojęcie normalizacji pamięci Schenkel rozumie tu jako zespół trendów pamięciowych w powojennych Niemczech nakierowanych na przewyżczenie dziedzictwa narodowego socjalizmu i formułowania na nowo pozytywnej narodowej tożsamości³². Ma to związek z paradygmatycznym zwrotem w dyskursie niemieckiej pamięci zbiorowej, który towarzyszy pokoleniowym i ideologicznym zmianom w niemieckim pejzażu politycznym w końcu XX wieku³³. Lata 90. to moment, w którym wygasa pamięć komunikacyjna, a kształtuje się pamięć kulturowa. Wówczas rodzi się nowy typ usprawiedliwiających, oczyszczających kontr-wspomnień, pamięci alternatywnej implikującej relatywizację historii. Realizuje się ona w trzech podstawowych narracjach: uniwersalizacji narodowego socjalizmu („To zdarzyłoby się, tak czy owak...”), motywie „dobrego Niemca” (bohatera stawiającego opór systemowi) oraz micie niemieckiej ofiary („Alternatywny Holocaust”, odwrócenie relacji ofiara-sprawca). Wszystkie one, jak przekonuje Schenkel, wpisują się w centralne aksjomaty powojennej pamięci niemieckiej, w tradycję samousprawiedliwienia nakierowaną na osłabienie kwestii zaangażowania niemieckiej ludności w zbrodnie Trzeciej Rzeszy³⁴.

Rozpoznanie Rosenfelda i Schenkela otwierają nowy, inspirujący rozdział w badaniu historii alternatywnych. Obaj badacze zwracają uwagę na istnienie narodowych odmian gatunku, co daje asumpt do rekonstrukcji partykularnych cech danej pamięci kulturowej. Zarysowana przez nich perspektywa zasługuje na kontynuację i wdrożenie w praktykę badawczą na gruncie polskich realizacji.

---

³⁰ G. Schenkel, *Alternate History – Alternate Memory: Counterfactual Literature in The Context of German Normalization*, Vancouver 2012.

³¹ Ibidem, s. 2–3.

³² Ibidem, s. 2.

³³ Ibidem, s. 5.

³⁴ Ibidem, s. 183.

Konstruowanie aparatu badawczego

W historiach alternatywnych mamy do czynienia z redukcją historiozoficznych dociekań, uwarunkowaną mechanizmami pamięci kulturowej. Scenariusze dziejów zarysowane w powieściach bazują w dużej mierze na *lieux de mémoire*, narodowej mitologii, mitach geopolitycznych, a także towarzyszących im uczuciach nostalgii, resentymentu czy potrzebie kompensacji. Na polskim gruncie istotne naddanie historii alternatywnych stanowi kontekst ideologiczny – zaplecze światopoglądowe autorów fantastyki zredukowane w dużej mierze do opcji prawicowo-konserwatywnej³⁵, a także uruchamiany na nowo paradygmat romantyczny³⁶.

Historie alternatywne, czerpiąc z pamięci kulturowej, pełnią funkcję narodowego *imaginarium*, które rozumiemy tu nie jako zbiór wyobrażeń czy rezerwuar toposów (wówczas byłby synonimem pamięci kulturowej), ale jako przestrzeń służącą stymulowaniu i ożywianiu wyobrażeń, myślowemu eksperymentowi³⁷. Celowo podkreślamy aktywny charakter tego pojęcia, gdyż historie alternatywne są rodzajem pracy wykonywanej na materiale historii i pamięci, sposobem na przepracowywanie przeszłości (kompensacja, *katharsis*, itp.), a także związanych z nią mitów (legitymizacja bądź dekonstrukcja). Narodowe *imaginarium* jest konstruktem myślowym generującym nowe warianty i konfiguracje toposów pamięci w obrębie narracji tożsamościowej, toteż stanowi idealną metaforę omawianych tu powieści.

Jak zwykle w przypadku interdyscyplinarnego podejścia i stosowania reguł teorii kulturowej, poważny problem i wyzwanie stanowi przeniesienie pojęć z kręgu *memory studies* na grunt badań literackich oraz próba ich operacjonalizacji. Nie wszystkie narzędzia implementowanego aparatu naukowego znajdują bowiem bezpośrednie przełożenie na wykładniki tekstowe, a wiele też ma z konieczności charakter intuicyjny.

Podstawową ramą metodologiczną należy uczynić pamięć kulturową, którą będziemy traktować jako kategorię interpretacyjną, pozwalającą rozpoznać formy i funkcje literackich eksploracji przeszłości. Za główne pojęcie operacyjne przyjmujemy *lieu de mémoire*, rozumiane jako topos pamięci kulturowej, punkt krystalizacyjny pamięci zbiorowej i tożsamości. W strukturze fabularnej historii alternatywnej *lieux de mémoire* występują często w roli punktów dywergencji (*point of divergence* – moment rozejścia się historii rzeczywistej i alternatywnej),

³⁵ Zob. J. Dukaj, *Wyobrażenia po prawej stronie*, <http://ksiazki.wp.pl/page,4,titul,Wyobrazenia-po-prawej-stronie-czesc-pierwsza,wid,11169,felieton.html> (data dostępu: 25.11.2013).

³⁶ Jego zmierzch obwieściła Maria Janion (*Zmierzch paradygmatu*, [w:] *Czy będziesz wiedział, co przeżyłeś*, Warszawa 1996), natomiast Teresa Walas (*Zmierzch paradygmatu – i co dalej?*, „Dekada Literacka” 2001, nr 5/6) wskazała na jego współczesne powtórzenia.

³⁷ Nawiązując do angielskojęzycznej definicji, oznacza dosłownie: „miejsce przeznaczone do wyobraźni”.

co pozwala na ich bezbłędną identyfikację, są to m.in. rozwój chrześcijaństwa, bitwa warszawska, powstanie styczniowe, powstanie warszawskie czy stan wojenny³⁸. *Lieux de mémoire* mogą również ucieleśniać postacie, jak Romuald Traugutt, Aleksander Wielopolski, Józef Piłsudski czy Krzysztof Kamil Baczyński. Dwaj ostatni w optyce historii alternatywnej jawią się najważniejszymi bohaterami zbiorowej wyobraźni. W analizowanych powieściach Piłsudski urasta do rangi głównego sternika polskiej historii. Jego przedwczesna śmierć skutkuje przegraną wojną z bolszewikami³⁹, wydłużenie życia – genialną strategią u progu drugiej wojny światowej i ostatecznym zwycięstwem nad Trzecią Rzeszą i Związkiem Sowieckim⁴⁰. Historie alternatywne ujawniają także niezwykle status Baczyńskiego jako symbolu świata kultury, która została bezpowrotnie zdławiona w wyniku wojny i jej następstw⁴¹. Trzecim typem *lieux de mémoire* będą topoty związane bezpośrednio z przestrzenią, w tym mity geopolityczne, takie jak Kresy czy Międzymorze, a także Warszawa jako swego rodzaju miasto-mit, będąca scenerią większości utworów. Granice współczesnej Polski w alternatywnym scenariuszu dziejów odpowiadają często jej granicom historycznym, z czasów świetności Rzeczypospolitej Obojga Narodów lub z okresu Drugiej Rzeczypospolitej⁴². Innym razem, na skutek mniej pomyślnych rozstrzygnięć, Polska zostaje okrojona do rozmiarów Kongresówki czy Księstwa Warszawskiego lub całkiem znika z mapy – nawiązując do czasów zaborów⁴³. Są to strategie polegające na konstruowaniu „przestrzeni fantomowych”, powstałych w wyniku nałożenia granic historycznych lub fantazmatycznych na rzeczywiste, aktualne terytorium. Rozpoznanie geopolityczne mają uruchamiać refleksję historyczną, która podporządkowana jest jednak paradygmatom pamięci kulturowej.

Istotną kategorię, o dużym stopniu operacyjności, stanowi retoryka pamięci zbiorowej, obejmująca strategie w obrębie tekstu powodujące jego aktualizację w świadomości czytelnika jako tekstu zbiorowego. Scenariusze historii alternatywnych opierają się na takich właśnie strategiach. Przede wszystkim dokonując alternatywizacji dziejów, autorzy wykorzystują bądź znane historiozoficzne kon-

³⁸ M.in. powieści: J. Inglot, *Quietus*, Warszawa 2010; M. Wolski, *Jedna przegrana bitwa*, Warszawa 2010; J. Dukaj, *Xavras Wyzryn*, Warszawa 1997; K.T. Lewandowski, *Orzeł bielszy niż gołębicą*, Warszawa 2013; A. Przechrzta, *Gambit Wielopolskiego*, Warszawa 2013; Ł. Orbitowski, *Widma*, Kraków 2012; E. Redliński, *Krfotok*, Warszawa 1998.

³⁹ M. Wolski, op. cit.

⁴⁰ Idem, *Wallenrod*, Warszawa 2010.

⁴¹ Ł. Orbitowski, op. cit.; M. Wolski, *Alterland*, Warszawa 2005; idem, *Wallenrod*, op. cit.; M. Parowski, *Burza*, Warszawa 2010.

⁴² M.in. D. Spychalski, *Krzyżacki poker*, Lublin 2009; M. Lepianka, *I w następnym dniu*, Warszawa 1996; M. Wolski, *Mocarstwo*, Poznań 2012; M. Wolski, *Alterland*, op. cit.

⁴³ M.in. W. Bogaczyk, A. Pietrasiewicz, *Powroty*, Warszawa 2013; M. Wolski, *Alterland*, op. cit.; J. Dukaj, *Xavras Wyzryn*, Warszawa 1997.

cepcje (np. o przyczynieniu się chrześcijaństwa do upadku Cesarstwa Rzymskiego, czy o zatrzymaniu przez Polaków bolszewickiego pochodu na Europę), bądź mity historyczne (np. mit Przedmurza, mit powstańczy, mit II RP), funkcjonujące w świadomości społecznej. Strategie „prześwitywania” rzeczywistej historii przez historię alternatywną, rozmaite aluzje i analogie historyczne użyte w funkcji uwiarygodniania scenariusza i wspierania logiki powieści dają wyobrażenie o pewnym schemacie dziejów, w który wpisuje się symulowana wizja wydarzeń. Zabieg ten polega na uruchomieniu motywów znanych czytelnikowi i połączeniu ich z elementami zmyślonymi w spójną opowieść. Podstawowym wykładnikiem retoryki pamięci zbiorowej są strategie intertekstualne. Przykładowo *Quietus* Jacka Inglota nawiązuje do *Quo vadis* Sienkiewicza, *Przemija postać świata* Malewskiej, czy twórczości Parnickiego, wpisując się tym samym w pewien klimat opowiadania o schyłku starożytnego świata, a także wskazując na tropy interpretacyjne (konflikt między aspiracjami uniwersalistycznymi a narodowymi i ostateczna decyzja głównego bohatera przypomina motyw powieści *Srebrne orły* Parnickiego). Umieszczenie scenariuszy i wątków powieści w określonym kontekście kulturowym, tradycji literackiej czy popularnych kliszach daje wrażenie koherencji opowiadanej historii z powszechnymi wyobrażeniami na temat danego okresu czy motywu historycznego. Ta strategia pełni funkcję nie tylko reprezentacji toposów memorialnych, ale także stanowi rodzaj ingerencji w dyskursy pamięci. Eksploracja przeszłości opiera się bowiem na fundamencie tradycji i pamięci zbiorowo-kulturowej, sugerując wspólnotę wyobrażeń i przeświadczeń.

W analizie powieści należy zwrócić szczególną uwagę na symptomy prezentyzmu (rozumianego jako uwarunkowanie wizji przeszłości teraźniejszą perspektywą), takie jak uproszczenia, redukcje, konstruowanie realiów poprzez analogię ze współczesnością, a także strategie mające na celu porównywanie aktualnej rzeczywistości z alternatywną. Można wykorzystać także podział Gavriela Rosenfelda na narracje konserwatywne i liberalne⁴⁴, jednak nie w znaczeniu konkretnej atrybucji ideologicznej (wówczas byłoby to zbyt duże uproszczenie), ale na innym poziomie – w odniesieniu do dwóch podstawowych schematów logicznych powieści. Narracja konserwatywna oznaczałaby taki schemat fabularny, w którym projektowana alternatywna wersja dziejów przybiera kształt koszmaru (lub/i historia wraca tam na właściwe tory), legitymizując tym samym historię rzeczywistą. Byłby to nurt legitymizujący, wyrażający zadowolenie z aktualnego kształtu dziejów, motywowany dumą narodową dwojakiego rodzaju: wynikającą z rzeczywistych historycznych sukcesów Polski (np. bitwa warszawska) bądź z triumfu w kategoriach moralnych („nasze za grobem zwycięstwo”) i przekładającą się na kultywowanie martyrologii. Narracja liberalna-

⁴⁴ G. Rosenfeld, op. cit., s. 10–11.

wyrażałyby niezadowolenie z rzeczywistego biegu dziejów, projektując świat lepszy od zastanego. Takie wizje reprezentowałyby nurt kompensacyjny.

Narracje na wzór optymistycznej fantazji/koszmaru odpowiadają formule świata najlepszego/najgorszego z możliwych, co zbliża je do układu opozycji utopii i dystopii. Psychologia wytwarzania utopii, skupiona na wizjach spełniania historycznych i zbiorowych życzeń⁴⁵, jest bliska psychologii tworzenia historii alternatywnych, ujawniających mechanizmy pamięci i wyobraźni zbiorowej. Jak przekonuje Bronisław Baczko, mitologie narodowe i mity polityczne stanowią „obszar artykułowania się wyobraźni utopijnej”, a utopia i pamięć zbiorowa – pozornie przeciwstawne – w rzeczywistości dopełniają się i korygują⁴⁶. Wbrew powszechnemu przekonaniu impuls utopijny może dotyczyć światów lokalizowanych w przeszłości⁴⁷. Takie światy (jak na przykład idealizowana mocą nostalgii Druga Rzeczpospolita) będziemy określać mianem utopii regresywnej⁴⁸.

Do instrumentarium badawczego należy, oprócz wymienionych tu kategorii, dołączyć także cały aparat związany z mitami historyczno-politycznymi, które w historiach alternatywnych stają się przedmiotem legitymizacji, rewizji bądź dekonstrukcji. Trzeba także zwrócić uwagę na emocjonalny ładunek pamięci oraz jej psychologiczne determinanty. Podstawowym uczuciem fundującym pamięć kulturową będzie nostalgia za przeszłością, w której tkwią źródła charyzmatu narodowego. Na polskim gruncie będzie to tęsknota za dawną potęgą⁴⁹ oraz towarzyszące jej przekonanie o wyjątkowości polskiego żywiołu, który współtworzył kształt dziejów europejskich⁵⁰. Nieobce polskiej pamięci kulturowej będą także resentymenty⁵¹, pojmowane przez Aleidę Assmann jako „zła pamięć”, „pamięć

⁴⁵ Zob. F. Jameson, *Archeologie przyszłości. Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*, przeł. M. Płaza, M. Frankiewicz, A. Misk, Kraków 2011, s. XIV.

⁴⁶ B. Baczko, *Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, Warszawa 1994, s. 15.

⁴⁷ Jak przekonuje John Gray: „W ciągu dziejów myśl o doskonałym społeczeństwie nieustannie nawiedzała ludzkość w wielu różnych kulturach. Przy czym owego społeczeństwa nie wyobrażano sobie jako ideału osiągalnego kiedyś w przyszłości, ale jako utracony raj. W starożytności Platon umiejscowił swą republikę w przedhistorycznym Złotym Wieku. Jeszcze dwa stulecia temu idealne społeczeństwa sytuowano w bezpowrotnie utraconej przeszłości albo w odległych miejscach nieistniejących na żadnych mapach”. J. Gray, *Czarna msza. Apokaliptyczna religia i śmierć utopii*, przeł. A. Puchejda, Kraków 2009, s. 30–31.

⁴⁸ Tego pojęcia używam za Teresą Walas, *Zmierzch paradygmatu...*, op. cit.

⁴⁹ Stąd na przykład utwory projektujące przedłużony żywot Drugiej Rzeczpospolitej, m.in. M. Lepianka, *I w następnym dniu*, op. cit.; M. Wolski, *Wallenrod*, op. cit.; idem, *Alterland*, op. cit.; idem, *Mocarstwo*, op. cit.; M. Parowski, *Burza*, op. cit.

⁵⁰ Na przykład motyw ocalenia Europy przed bolszewicką ekspansją w 1920 roku. Por. M. Wolski, *Jedna przegrana bitwa*, op. cit.

⁵¹ Źródła tego pojęcia tkwią oczywiście u Nietzschego. Por. F. Nietzsche, *Z genealogii moralności*, przeł. L. Staff, Kraków 2003.

izolująca”, „blokująca” (w odróżnieniu od pamięci otwartej, pracującej)⁵², będące w ujęciu Fredrica Jamesona figurą „nieświadomości politycznej”⁵³, a rozumiane powszechnie jako uczucie urazy połączone z potencjalnym rewanżyzmem. Znajdą one odzwierciedlenie w konkretnych motywach historii alternatywnych, takich jak triumfalny wjazd Polaków na Kreml w 1940 roku⁵⁴, czy dominacja Rzeczypospolitej nad państwami Zachodu⁵⁵.

Z uwagi na ograniczoną formę niniejszego szkicu, zarysowaliśmy zaledwie perspektywę badawczą, nie uwzględniając całego skomplikowania problematyki metodologicznej i pomijając niuanse terminologiczne. Nie ma tu również miejsca na wyeksponowanie materiału tekstowego, toteż zasygnalizowaliśmy jedynie niektóre tytuły i kierunki poszukiwań. Każdy z podjętych wątków wymaga rozwinięcia w osobnych rozpoznaniach. Artykuł ten nie jest również syntezą twórczości spod znaku historii alternatywnej, ale wstępną propozycją zastosowania nowego instrumentarium w jej badaniu. Dając przyczynek do dalszych szczegółowych analiz i ustaleń, zaprezentowaliśmy główną tezę interpretacyjną, iż historie alternatywne stanowią obszar artykułowania się pamięci kulturowej, pełnią funkcję narodowego *imaginarium*, a więc maszynierii zbiorowej wyobraźni generującej warianty narracji tożsamościowej.

Summary

National *Imaginarium*. Alternate Histories as an Area of Articulating Cultural Memory

The aim of the article is to sketch the alternate histories research perspective based on the category of cultural memory. The text recalls the most influential conceptions of cultural memory and interpretations of novels of alternate history genre as a document of memory in foreign researchers' works. The article presents the main interpretative thesis and the basic elements of the methodological apparatus.

Keywords: alternate history, cultural memory, ideology, myth, utopia

---

⁵² A. Assmann, *Two Forms of Resentment: Jean Amery, Martin Walser and German Memorial Culture*, "New German Critique" 2003, No. 90.

⁵³ F. Jameson, *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*, New York 1981.

⁵⁴ W. Bogaczyk, A. Pietrasiewicz, *Powroty*, op. cit.

⁵⁵ D. Spsychalski, *Krzyżacki poker*, op. cit.

Streszczenie

Celem artykułu jest zarysowanie perspektywy badania historii alternatywnych, opartych na kategorii pamięci kulturowej. Tekst przywołuje najbardziej wpływowe koncepcje pamięci kulturowej i interpretacje powieści z gatunku historii alternatywnej jako dokumentu pamięci w pracach zagranicznych badaczy. Artykuł prezentuje główną tezę interpretacyjną i podstawowe elementy aparatu metodologicznego.

Słowa kluczowe: historia alternatywna, pamięć kulturowa, ideologia, mit, utopia

Bibliografia

- Assmann A., *Two Forms of Resentment: Jean Amery, Martin Walser and German Memorial Culture*, "New German Critique" 2003, No. 90.
- Assmann J., *Collective Memory and Cultural Identity*, transl. J. Czaplicka, "New German Critique" 1995, No. 65.
- Baczko B., *Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, Warszawa 1994.
- Demandt A., *Historia niebyła*, przeł. M. Skalska, Warszawa 1999.
- Ferguson N., *Virtual History: Towards a 'Chaotic' Theory of the Past*, [w:] *Virtual History*, ed. N. Ferguson, London 2011.
- Gray J., *Czarna msza. Apokaliptyczna religia i śmierć utopii*, przeł. A. Puchejda, Kraków 2009.
- Jameson F., *Archeologie przyszłości. Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*, przeł. M. Płaza, M. Frankiewicz, A. Miszk, Kraków 2011.
- Jameson F., *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*, New York 1981.
- Nora P., *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, „Tytuł roboczy: Archiwum”, nr 2. *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009.
- Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 3: *Paralele*, red. R. Traba, H.H. Hahn, Warszawa 2012.
- Rosenfeld G., *The World Hitler Never Made. Alternate History and The Memory of Nazism*, New York 2005.
- Schenkel G., *Alternate History – Alternate Memory: Counterfactual Literature in The Context of German Normalization*, Vancouver 2012.
- Szacka B., *O pamięci społecznej*, „Znak” 1995, nr 5.